

Юли Грънчаров

ОРДЕНЪТ ЗА ХРАБРОСТ

СРЕД ОТЛИЧИЯТА НА ЦАРСТВО БЪЛГАРИЯ

българска история

БЪЛГАРСКА **ИСТОРИЯ**

- © Юли Грънчаров, *автор*
- © Мирела Мишева, *редактор*
- © Мартин Чорбаджийски, *консултант*
- © Диана Благоева, *коректор*
- © Николета Бойчева, *графично оформление и корица*

София, 2021 г.

ISBN: 978-619-7496-79-6

Юли Грънчаров

ОРДЕНЪТ ЗА ХРАБРОСТ

СРЕД ОТЛИЧИЯТА НА ЦАРСТВО БЪЛГАРИЯ

София
2021

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДИСЛОВИЕ	7
ВСТЪПИТЕЛНИ ДУМИ	9

ЧАСТ ПЪРВА

ОТЛИЧИЯТА НА ЦАРСТВО БЪЛГАРИЯ

ОБЩ ПРЕГЛЕД НА ЗАРАЖДАНЕТО И ИЗГРАЖДАНЕТО НА НАГРАДНИТЕ СИСТЕМИ В ЕВРОПА	11
ЗАРАЖДАНЕ, ИЗГРАЖДАНЕ И РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКАТА НАГРАДНА СИСТЕМА	16
ОРГАНИЗАЦИЯ И СПЕЦИФИКИ НА НАГРАДНАТА СИСТЕМА НА ЦАРСТВО БЪЛГАРИЯ	21
ВИДОВЕТЕ ОТЛИЧИЯ В ЦАРСТВО БЪЛГАРИЯ	26

ОРДЕНИ

ОРДЕН „СВ. СВ. РАВНОАПОСТОЛИ КИРИЛ И МЕТОДИЙ“	27
ОРДЕН „СВ. АЛЕКСАНДЪР“	32
НАРОДЕН ОРДЕН „ЗА ГРАЖДАНСКА ЗАСЛУГА“	48
НАРОДЕН ОРДЕН „ЗА ВОЕННА ЗАСЛУГА“	57
ОРДЕН „ЗА ЗАСЛУГА“	69

НАГРАДНИ ЗНАЦИ

ПОЧЕТЕН ЗНАК „ЧЕРВЕН КРЪСТ“	73
ПОЧЕТЕН ЗНАК „ЗА НАСЪРЧЕНИЕ КЪМ ЧЕЛОВЕКОЛЮБИЕ“	75
КРЪСТ „ЗА Х ГОДИНИ ОТЛИЧНА СЛУЖБА“ И „ЗА XX ГОДИНИ ОТЛИЧНА СЛУЖБА“	79
ЗНАК „ЗА ОТЛИЧНА СТРЕЛБА“	81

МЕДАЛИ

МЕДАЛ „ЗА ЗАСЛУГА“	82
МЕДАЛ „ЗА НАУКА И ИЗКУСТВО“	87
ВЪЗПОМЕНАТЕЛЕН МЕДАЛ „ЗА ВЪЗШЕСТВИЕТО НА КНЯЗ АЛЕКСАНДЪР I“	90
ВЪЗПОМЕНАТЕЛЕН МЕДАЛ „НА ОПЪЛЧЕНИЦИТЕ ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕТО 1877 – 1878“	91
ВЪЗПОМЕНАТЕЛЕН МЕДАЛ „ЗА УЧАСТИЕ В СРЪБСКО-БЪЛГАРСКАТА ВОЙНА“	92

НЕРЕАЛИЗИРАНИТЕ ОТЛИЧИЯ НА ЦАРСТВО БЪЛГАРИ

МЕДАЛ ЗА ДОБРОВОЛЦИТЕ ОТ МАКЕДОНО-ОДРИНСКОТО ОПЪЛЧЕНИЕ	96
ОРДЕН „ОСВОБОЖДЕНИЕ 1941 Г.“	97

НАГРАДНАТА СИСТЕМА НА БЪЛГАРИЯ ДНЕС	100
---	-----

ЧАСТ ВТОРА

ВОЕННИЯТ ОРДЕН „ЗА ХРАБРОСТ“ В ЦАРСТВО БЪЛГАРИЯ

СЪЗДАВАНЕТО НА ПЪРВОТО И НАЙ-ЦЕНЕНО БЪЛГАРСКО ОТЛИЧИЕ	108
ПЪРВИТЕ НАГРАЖДАВАНИЯ С ВОЕННИЯ ОРДЕН „ЗА ХРАБРОСТ“	112
КАВАЛЕРСКИЯТ СЪВЕТ И НАГРАДНИТЕ ПРАКТИКИ ПО ВРЕМЕ НА ВОЙНИТЕ НА БЪЛГАРИЯ	114
ВОЕННИЯТ ОРДЕН „ЗА ХРАБРОСТ“ И НЕГОВИТЕ СИМВОЛИ И КАВАЛЕРИ В ОБЩЕСТВОТО НА ЦАРСТВО БЪЛГАРИЯ	120
СТЕПЕНИТЕ НА ВОЕННИЯ ОРДЕН „ЗА ХРАБРОСТ“ И ТЕХНИТЕ КАВАЛЕРИ	126
ВЕЛИК КРЪСТ	128
ПЪРВА СТЕПЕН	130
ВТОРА СТЕПЕН	136
ТРЕТА СТЕПЕН	143
ЧЕТВЪРТА СТЕПЕН	151
МИСТЕРИОЗНАТА ПЪРВА ЕМИСИЯ НА КНЯЗ ФЕРДИНАНД	164
ВОЙНИШКИЯТ КРЪСТ КЪМ ВОЕННИЯ ОРДЕН „ЗА ХРАБРОСТ“ И ЗНАКЪТ „ЗА СПАСЯВАНЕ НА ЗНАМЕ“	172
ЗНАК „ЗА СПАСЯВАНЕ НА ЗНАМЕ“	177

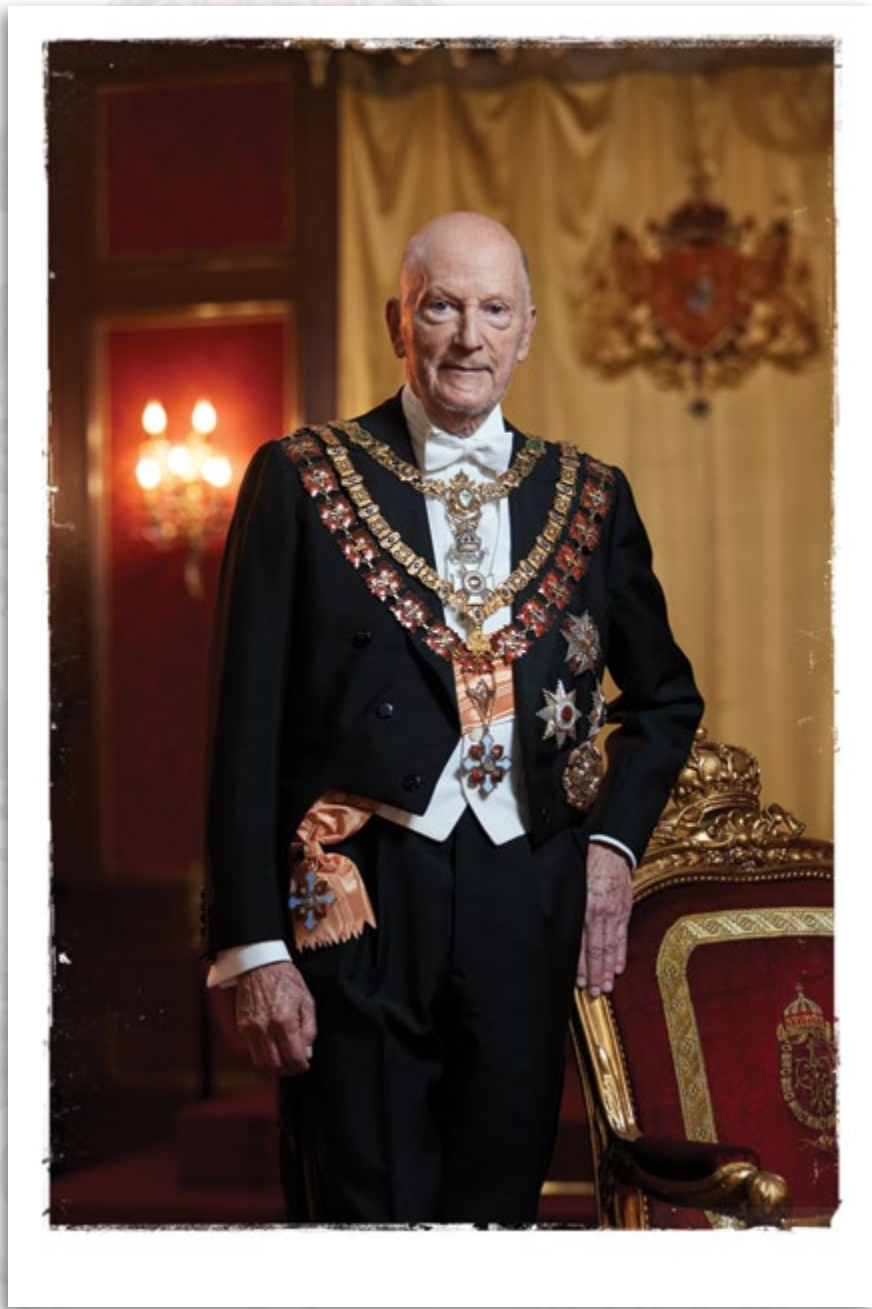
ЧАСТ ТРЕТА

ОРДЕНЪТ „ЗА ХРАБРОСТ“ ДНЕС

ПОСЛЕДНИТЕ КАВАЛЕРИ НА ОРДЕНА „ЗА ХРАБРОСТ“	179
ОРДЕНЪТ „ЗА ХРАБРОСТ“ КАТО РЕАЛНО ДАВАНО ОТЛИЧИЕ В НАСТОЯЩЕТО	181
ОРДЕНЪТ „ЗА ХРАБРОСТ“ В СИМВОЛИКА, ПАМЕТНИЦИ И НАРОДНАТА ПАМЕТ	185
БЛАГОДАРНОСТИ	189
ПРИЛОЖЕНИЕ 1 ИЗВЛЕЧЕНИЕ ОТ СТАТУТИТЕ НА ЦАРСКИТЕ БЪЛГАРСКИ ОРДЕНИ И ПРАВИЛНИК ЗА НАГРАЖДАВАНЕ С ТЯХ ОТ 1924 Г.	190
ПРИЛОЖЕНИЕ 2 УСТАВ НА ОРДЕНА „СВ. АЛЕКСАНДЪР“ ОТ 1889 Г.	196

ПРЕДИСЛОВИЕ

Уважаеми читатели,

На 16 април 1879 г. в сградата на Великото народно събрание в Търново е приета Конституцията на Българското княжество, наречена Търновска конституция. Освен всичко останало чрез нея се учредява и един „знак за отличие, и то само във време на война“. На основание тази разпоредба и по смисъла на чл. 58 и чл. 59 на Конституцията на 1 януари 1880 г. Княз Александър I издава Указ за учредяването на Военния орден „За храброст“.

Постепенно Княз Александър създава още няколко отличия. Измежду тях по значимост се откроява учреденият на 25 декември 1881 г. в чест на княжеския и на Царя Освободител император Александър II небесен покровител орден „Свети Александър“ – в шест степени и Голямо огърлие, по право принадлежащо на царстващия Владетел.

Възкачването на Княз Фердинанд на българския престол през 1887 г. заварва една донякъде изградена наградна система, управлявана от администрация при Княжеския дворец, която тогава носи името Канцелария на Българския княжески орден, напълно в духа на чл. 59 от Търновската конституция, позволяващ едно военно отличие. След 1887 г. Княз Фердинанд започва доизграждането на българската наградна система, като влияе във външния вид на отличията най-изящните образци на европейската фалеристика, както и родова и национална хералдика и символика. Част от създадените от Него отличия в този период са Народният орден „За гражданска заслуга“ и Народният орден „За военна заслуга“.

След провъзгласяването на Независимостта на България и приемането от Владетеля на изконната титла Цар на българите положението на наградната система придобива пълна завършеност. В нея Владетелят е Велик магистър на българските отличия и като такъв Той има правото по свой избор да награждава български и чужди граждани. Дейността на Канцеларията е разширена и тя действа по модела на европейските капитули. През следващата 1909 г. Цар Фердинанд учредява орден, който заема най-високо място в наградната система и който увековечава историческия акт на възстановяването на Българското царство. Това е орденът „Светите равноапостоли Кирил и Методий“, който е утвърден на 21 февруари 1910 г. от XIV обикновено народно събрание с особен закон.

Така изградената орденна система запазва облика си и установената традиция се продължава по време на царуването на моя баща Цар Борис III.

Въпреки принудителното ни напускане на България, при това вследствие на един нелегитимен плевисцит, продължавам да нося историческата отговорност като Велик магистър на българските орденни и до ден днешен.

Дворец „Врана“
2021 година

Цар Симеон II

ВСТЪПИТЕЛНИ ДУМИ

Целият смисъл на съществуването на Отличията като цяло, и на ордените в частност, е заключен в самото им наименоване – отличия. Чрез тях едно лице, което има особен принос в своята област за общественото благо, се отличава от останалите. Така значително внимание се привлича към дадената личност и нейните заслуги. Сякаш авторитетът, който награждава (в исторически аспект – владетелят, а днес в повечето страни – президентът), заявява: „Обърнете внимание на заслугите и постиженията на този човек и неговия принос за всички ни“. Оттук насетне човешката природа и суята влизат в своята роля. Останалите членове на обществото се въвличат в една позитивна конкуренция с благородна цел и са стимулирани да повторят и надхвърлят тези постижения или просто да се развиват и да допринасят за него, за да бъдат и те на свой ред отличени. Така чрез отличията се насърчава добрият пример в обществото. И за да работи този механизъм, той е изграден върху общи за нацията ценности, към които всички се придържат и стремят и които всички насърчават и уважават. И тъй като най-високата общочовешка ценност е животът, а неговото рискуване в името на останалите е най-голямата саможертва, затова и най-значимото българско отличие винаги е бил Военният орден „За храброст“.

Книгата, която гържите в ръцете си, има за цел да представи пред широката общественост по един достъпен и съвременен начин отличията на Царство България и да привлече интереса на съвременните поколения към тях.

Макар че почти всеки българин разпознава знаците на тези отличия, и особено знака на ордена „За храброст“, това е един малко познат дял от историческото и културното ни наследство, от който бихме могли да черпим вдъхновение за настоящето и гордост от миналото. Целта на настоящото изда-

ние е да представи контекста, ценностите и идеите, които обгръщат този знак и знаците на останалите родни отличия. Чрез него ще се върнем назад в миналото и ще разкажем как и защо са били създадени българските ордени и медали. Какво символизируют. За какъв принос са били награждавани гражданите на Царство България с тях.

Ще повдигнем завесата на едно време, в което най-голямата чест за един български гражданин е била да бъде награден с едно от тези отличия. И неслучайно. Освен награда те са били и силен обществен маркер. Така гражданите искрено са се възхищавали на офицера, който носи на гърдите си знака на ордена „За храброст“, а за него това е бил символ на най-голяма чест и признание за това, че е рискувал живота си на фронта. Войникът, носещ същия знак, е бил гордост за цялото семейство. Предприемачът, развил оригинална идея и дал работа на стотици, е бил отличен с орден „Св. Александър“. Бележитият политик или дипломат – също. Директорът, изградил образцово училище, или спасилият хиляди животи изтъкнат лекар, носещи орден „За гражданска заслуга“, са били пример за колегите си. Професорът, писателят, художникът, скулпторът, отличени с медал „За наука и изкуство“, са били наградени за техния принос към развитието на културата. Дамата, наградена с почетен знак „Червен кръст“ или „За насърчение към човеколюбие“, се е чувствала поощрена в благотворителната си дейност. Най-висшето гържавно отличие е бил орденът „Св. св. равноапостоли Кирил и Методий“, който не можел да има повече от петнадесет живи кавалери. Сред осмината наградени българи са Иван Вазов, Екзарх Йосиф I и ген. Данаил Николаев.

„Колко хубаво!“ – мисли си вероятно читателят. „Колко романтично е било в онези отдавна отминали дни!“ И все пак в някои страни, имали по-малко бурно минало от нашето, тези традиции са съхранени

в своята пълнота. Хората, които в Англия носят титлата „сър“, всъщност са наградените с орден на Британската империя. Във Франция човек ежедневно се разминава по парижките булеварди и из коридорите на големите корпорации с хора, носещи дискретна червена лентичка на ревера. Те са наградени за заслугите си към страната с учредения от Наполеон I орден на Почетния легион, който съществува и до днес. Измежду тях има, разбира се, и българи. Тези награждавания са широко отразени от медиите именно с цел да се стимулират ценностите и постиженията, възплътени от отличията, и възможно повече граждани да бъдат насърчени да ги повторят и надскочат, за да бъдат те самите утрешните наградени.

И ако днес някой съвременен предприемач или banker, занимаващ се с благотворителна дейност, се запита дали може да бъде награден със същото отличие като Иван Евстратиев Гешов, някой писател – със същото отличие като Иван Вазов, някой дипломат – със същото отличие като Симеон Радев, някой лекар – със същото отличие като д-р Александър Станишев, някой учен – със същото отличие като проф. Александър Теодоров-Ба-

лан, или някой гражданин – със същото отличие като Царя на българите, отговорът на всички тези въпроси е „да“ и според Конституцията всичко това зависи предимно от една институция – президентската.

Накрая нека отбележим, че все още предстои проучването и разясняването на множество аспекти от историята на отличията на Царство България. Значителен брой нови и неизвестни факти, снимки и образци биват разкрити в последните няколко години благодарение на все по-свободния и открит обмен на информация между познавачи, любители, експерти и колекционери. С настоящото издание бихме искали да стимулираме тази комуникация и да насърчим ценителите да общуват още по-активно, да предлагат колекциите си за излагане в музеи и да бъдат активни във форумите, за да дадат възможност тази част от българското културно наследство да бъде все по-добре проучвана, развивана и популяризирана. Една богата колекция от български отличия, никога незаснета и никому несподелена, заключена в тъмен сейф, твърде рядко носи удоволствие на собственика си и има твърде малка полза за обществото.

Юли Грънчаров

ЧАСТ ПЪРВА

ОТЛИЧИЯТА НА ЦАРСТВО БЪЛГАРИЯ

Предметът на тази част е да представи в най-общи линии и по схематичен начин някои основни понятия, необходими за по-нататъшното изложение. В нея ще изясним същността на ордените и кои са първите измежду тях, както и в какъв контекст и къде са се зародили те. Ще видим през какви трансформации са преминали, за да достигнат до днешната си същност на награди, и как е изградена една съвременна

наградна система. Ще се запознаем с видовете отличия, съставляващи наградната система на Царство България, в която централно място заема Военният орден „За храброст“, както и какви са техните специфики. Ще открием и някои почти неизвестни, но твърде любопитни проекти за отличия, останали нереализирани. Накрая ще се спрем на българската наградна система в нейния съвременен вид.

ОБЩ ПРЕГЛЕД НА ЗАРАЖДАНЕТО И ИЗГРАЖДАНЕТО НА НАГРАДНИТЕ СИСТЕМИ В ЕВРОПА

Всяка суверенна държава отбелязва чествания и награждава благородните и полезни деяния на своите граждани чрез разнообразни орден, наградни знаци, медали и почетни звания. Всички тези награди са организирани помежду си в стройна йерархия, която е необходима, за да се разграничат различните постижения и областите, в които те се осъществяват, спрямо съответстващата им награда. Така например писателят ще бъде отличен с граждански орден, а военният командир – с военен, като и двамата биха могли да получат възпоменателен медал за стогодишнината от обявяването на Независимостта. Възможно е писателят да бъде награден на церемония на 24 май, военният – на Гергьовден, а двамата заедно – на 22 септември, тъй като символиката е особено важен и търсен ефект

при награждаванията. В така организираната система най-високо място заемат, като общо правило, ордените, следвани от наградните знаци и медалите. Всички те, в различните им степени и класове, са раздавани по точно определен ред и начин, за определени заслуги и поводи. Характерните изисквания и ред за награждаване с отличия, и по-специално с орден, са закрепени в документи, наречени „статут“, които са специфични за всеки орден. Подобна формалност може би днес изглежда до известна степен прекалена, но в действителност е важна, тъй като осигурява ясни правила и единство в наградните практики, а и както ще видим, в миналото ордените са имали характер на консервативни и затворени елитарни общества. Също така, съвсем естествено,

награденият за голям пробив в медицината доказал се учен не би искал да види като кавалер на същото отличие талантливия си, но едва навлизащ в материята млад докторант. Нито пък командирът, вземал решения за живота на мнозина под гъжда от куршуми, би оценил по достойнство награждаването със същия орден на служещия в тиловата квартира свой колега, макар и решенията на втория понякога да имат дори по-голямо значение за изхода от битката. Истината е, че заслугите им биха били просто различни по своето естество. Ако са наградени със същото отличие, подобни разнородни практики, освен че биха били несправедливи, биха намалили значително стойността на наградата и биха „развалили магията“ на здравословната конкуренция между желаещите да бъдат наградени.

Но за да можем да разберем добре отличията на Царство България, някои от които съществуват и днес, е необходимо да проследим накратко произхода, развитието и смисъла на ордените като цяло. Етимологически думата *орден* произлиза от латински – *ordo*, което означава „организация“, но и „ред“. Като материален знак ордените също водят началото си от Рим. Първите ордени, служещи за отличие, били метални плочки, давани на отличили се легионери, които ги прикрепвали към облеклото си. Науката, която се занимава с изучаването им, е поддисциплина на историята и се нарича фалеристика. Названието ѝ произлиза от името на древногръцкия герой Фалерос (един от аргонавтите).

Съвременните ордени обаче водят началото си не от Древен Рим, а от Средновековна Европа. В началото те не били отличия, а общества. Възникват в контекста на кръстоносните походи, когато в Светите земи освен множество рицари се стичат и значителен брой духовници и монаси. Целта на присъствието на духовенството първоначално е грижа за болните и ранените. Изпълнението на тази благородна по своята същност задача се оказва твърде рисковано в обстановка на перманентна война. Така монасите, обособили се в братства, приемат в регу-

ците си рицари, за да предпазват мисиите им от набезите на противника. Всичко това довежда до обособяването на духовно-военизирани братства, в които с течение на времето надделява военният елемент. Те се превръщат в общности, подчинени на строга дисциплина и вътрешен ред, установен от стриктни правила, закрепени в документ на име статут, утвърден за всеки орден от Папския престол. Влизането в тези общества става само по покана от ордена, който е оглавяван от Велик магистър. Редовите членове, бидейки рицари, се наричат кавалери¹. Оттам произлиза и понятието кавалер, което днес често се употребява като събирателно название на наградените с даден орден. За да се различават едни от други, членовете на различните ордени приемат характерно свое облекло, отличаващо се с различен цвят на мантията и пришит към нея кръст със специфичен цвят и форма. Първият такъв орден е съществуващият и до днес Орден на хоспиталиерите йоанити, по-известен като Малтийски орден, или Орден на Малтийския кръст (след преместването му на остров Малта). Представляващ де факто независима общност с почти държавна форма, той до голяма степен е съхранил благородната си мисия да помага на болните и бедните. В настоящия контекст на пандемия в много европейски столици профучаването на линейка на Малтийския орден по някой булевард не е необичайна гледка. Други ордени обаче значително се отдалечават от благородната си начална мисия и се сдобиват със значителни средства и влияние не само в Близкия изток, но и в Европа. Пример за това е популярният френски Орден на рицарите на Храма, или тамплиери, известен още и като Орден на бедните братя на Соломоновия храм, основан през 1120 г. Рицарите, членуващи в него, се заемат с особено доходоносната охрана на пътя към Светите земи и влагат натрупаните значителни средства в недвижими имоти и влияние в цяла Европа. В известна степен те стават жертва на собствения си

¹ От френски – *chevalier*, означава буквално „конник“, но също и „рицар“.

успех, превръщайки се в основен кредитор на краля на Франция Филип IV Хубави, който, за да се избави от финансовото им „попечителство“ и да избегне погасяването на дълговете си, ликвидира ордена. С изгарянето на последния му Велик магистър Жак дьо Моле на кладата съществуването на ордена навлиза в упадък. Доста по-успешен пример, от гледна точка на адаптивността, за орден от такъв тип е германският Тевтонски орден, създаден през 1190 г. Навлязъл в Прибалтика с мисията да покръсти местното население, той успява да се развие до степен да изгради практически независима своя държава в този район, на територията на Прусия, около която векове по-късно се изгражда Германия. Той съществува и в наши дни, макар и като чисто религиозен.

Впоследствие тези ранни средновековни ордени се видоизменят. Начело в качеството си на Велик магистър застава монархът на съответната държава, който допуска за членове и кавалери на дадения орден някои особено проявили се в служба на короната и държавата благородници. Така членството в орден започва да носи белезите на отличие и награда, с които се характеризира и до днес. В този период ордениите остават силно консервативни затворени общества. В някои от тях кавалерите може да бъдат само точно определен брой, както е и при най-високия орден на Царство България – „Св. св. равноапостоли Кирил и Методий“. Знаците, които кавалерите носят, също се видоизменят и приемат формата на огърлия, носени около раменете, изработени от благороден метал и увенчани от характерен по форма и цвят кръст – отзвук от кръстовете, които някога рицарите пришивали към своите наметала. Пример за такъв орден, съществуващ и днес, е орденът на Златното руно, учреден през 1429 г. от херцога на Бургундия и Нидерландия Филип III Добрия. Този орден по-късно се обособява като отличие едновременно на Испания и Австрия. И княз Александър I, и цар Фердинанд I са кавалери на ордена. Днес той има седемнадесет живи кавалери, един от които е Негово Величество цар Симеон II.

Друг пример е английският орден на жартиерата. Създаден от крал Едуард III на 23 април 1348 г., Гергьовден по английски стил, по време на Стогодишната война, той има легендарен произход. Най-известната легенда разказва за монарха, който в промъждутък между ожесточените сражения организира бал. Докато танцува с графиня Солсбъри, на пода пада нейната жартиера и той я взема с думите: „Нека се засрами този, който помисли нещо лошо за това!“ (на френски: *Honi soit qui mal y pense*). Тези думи се превръщат в мото на ордена, а негов символ е знамето на свети Георги – червен кръст на бял фон, който става и национален флаг на Англия. Нещо повече – символите на ордена са вплетени в държавния герб на Великобритания. По същия начин в герба на българската царска династия са вплетени символите на ордена „Св. св. равноапостоли Кирил и Методий“ като най-високо държавно отличие.

В течение на следващите векове ордениите продължават своето развитие, като все повече и повече се утвърждава техният характер на награди. В същото време владетелите създават и нови ордени, с които да обхванат по-широки слоеве от обществото и по-широк набор от заслуги, заслужаващи поощрение и отличие. Така ордениите се разделят на военни и цивилни според естеството на заслугите, за които се дават. Те биват още и домашни, или династични, и държавни. При монархиите заслугите към владетеля и държавата обикновено се припокриват, но монарсите са по-свободни в награждаването с домашните си ордени. Пример за такъв орден в България е орденът „Св. Александър“, с който Негово Величество Симеон II награждава и в наши дни. Вътрешната йерархия също се променя и се структурира допълнително, за да може да отрази чрез степените на ордениите нивото на разликите в постиженията на наградените. Всичко това налага обособяването на специфична структура между различните отличия в една държава. Йерархията на ордениите в Царство България е отразена в реда на представянето им в настоящото издание.

Формата на отличията претърпява нова метаморфоза, за да ги приближи до познатия им вид. Знакът на ордена остава кръст, изработен от благороден метал и покрит с цветен емайл, който се прикрепя към грехата на гърдите на кавалера или под яката му чрез лента с характерен цвят и окраска, отново като отзвук от цвета на мантията и кръстовете на някогашните рицари. Въвеждат се и допълнителни елементи. Кръстовете и звездите се увенчават със стилизирани корони, възпроизвеждащи короната на съответния владетел. Короната се променя, за да съответства на ранга на владетеля, както е случаят с княз Фердинанд I, който приема титлата „цар“ през 1908 г. с обявяването на Независимостта. Короната се видоизменя също и когато има смяна на царстващата династия, както е случаят в България с преминаването на българския престол от династията Батенберг към Сакскобурггото. Обикновено орденът носи вензела на владетеля, който го е създал. Така например всички ордени „За храброст“ носят вензела на княз Александър I независимо от това дали са раздавани от него, от цар Фердинанд I или от цар Борис III. Вензелът изчезва едва когато България става република. Практиката налага и друг детайл, съхранил се и до днес, а именно – въвеждането на мечове като допълнителен атрибут на някои орденски знаци. Причината е, че в повечето случаи с един и същ орден се награждават военни и цивилни и се налага визуално разграничение. Орденът остава същият, но обликът му се адаптира спрямо качеството на кавалера. Мястото, на което се поставят мечовете, е указание за вида на заслугата на награденото военно лице – военновременна (с мечове между раменете на кръста) или мирновременна (с мечове, кръстосани под короната над кръста). Типичен пример е отново българският орден „Св. Александър“. Орденските знаци от една и съща степен може по изключение да бъдат изработени от различни скъпоценни материали или да бъдат обсапени със скъпоценни камъни. Практиката е широко

използвана от цар Фердинанд I и е погрешно интерпретирана като титеславна. В действителност тези ордени били поднасяни от царя като награда предимно на чуждестранни лица с единствената цел да се издига престижът на страната, а не личният престиж на монарха.

Кавалерите на отличия от по-висока степен са награждавани с по-големи, по-богато орнирани знаци, придружени понякога от характерната ювелирно изработена орденска звезда за гърди. Владетелят пък, като Велик магистър, обикновено притежава уникален екземпляр на отличието, който носи на широка лента, спускаща се от рамото към талията, и огърлие. Често има и орденска мантия, която е изработена в цвета на лентата на ордена. Владетелите прибягват до тези атрибути само в изключителни случаи, например по време на орденския празник, който обикновено е увенчан от дворцов прием, или по време на бал в присъствието на наградените кавалери, строени в очакване на монарха по реда на степените на отличието, с което са наградени. Колкото до орденския празник, за всеки орден той е на отделна, специфична дата. Така празникът на ордена „Св. Александър“ е датата на Освобождението, изписана върху отличието – 19 февруари (3 март по нов стил), а празникът на Военния орден „За храброст“ е 6 май, Гергьовден – Денят на храбростта.

Условно се приема, че този процес завършва със създаването от Наполеон I на френския орден на Почетния легион. Всички съвременни ордени следват неговата структура. Характерното за този орден е, че Наполеон I задължавал офицерите си да носят знаците му, когато влизат в битка, поради което може да се видят доста екземпляри, които видимо носят следите на истински битки. Неговата структура е петстепенна и се състои от: първа степен – Велик кръст, втора степен – Велик офицер, трета степен – Командирски, четвърта степен – Офицерски кръст и пета степен – Кавалер. Както вече видяхме, често пъти по-високите степени имат освен

Орден на Почетния легион, Франция, емисия на император Наполеон I (носен в битка)

знака на ордена и огърлие, което се носи на раменете, или звезда, която се носи на гърдите, а по-ниските може да се разделят допълнително на класове, например за младши и старши офицерски състав.

В наши дни ордените се носят само на официални приеми и събития. В ежедневието кавалерите носят или малка миниатюра, или дискретна лентичка на реверсите си.

След ордените в йерархията на отличията се нареждат наградните знаци. Наподобяващи по-скоро ордени, отколкото медали, те имат за цел поощряването на заслуги, за което награждаване не са подходящи нито едните, нито другите. Най-широко разпространени са наградните знаци в областта на филантропията и благотворителността. Такива в епохата на Царство България са знаците „Червен кръст“, „За насърчение към човеколюбие“, „За X години отлична служба“ и „За XX години отлична служба“.

Паралелно с ордените, които от обществата се трансформират в отличия, през Средновековието се появяват и първите медали. Думата *медал* произлиза от френското *medaille* и означава „кръгла или овална релефна метална плочка, направена в чест на конкретна личност или като спомен за определено важно събитие“. Традиционно медалите се присъждат за конкретна заслуга или в чест на някакво знаменателно за съответната държава събитие. Популярни са т.нар. юбилейни, или възпоменателни, медали, раздавани по повод важни моменти в живота на исторически личности – например коронация на владетел, или събития от историята на страната – като възпоменателен медал за участие във война. Българската наградна система изобилства от интересни и любопитни медали, някои от които ще разгледаме в детайли.

Изграждана грижливо в продължение на много десетилетия от българските владетели, наградната система на младата българска държава по общо мнение на познавачите отрежда на родината ни челно място в Европа.

ЗАРАЖДАНЕ, ИЗГРАЖДАНЕ И РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКАТА НАГРАДНА СИСТЕМА

Историята на българските отличия е История на българските владетели. Според чл. 5 на Търновската конституция: „Царят е върховен представител и глава на държавата“, а според чл. 17: „Царят е представител на държавата във всичките ѝ сношения с иностранныте държави“. Като обединител на нацията владетелят създава и награждава с отличия за повдигане на престола на страната в чужбина и за насърчаване и отличаване на съзидателната дейност на гражданите ѝ.

Българската наградна система е изградена основно от първите двама владетели на Третата българска държава, а именно – княз Александър I и цар Фердинанд I. Наградната система е един от елементите на суверенитета на всяка независима страна и в желанието си да поставят на картата младото Княжество, а по-късно – Царство, и да го изградят с всички атрибути на съвременна европейска държава, двамата млади владетели не пестят усилия и средства. Със забележително отношение, внимание и постоянство те създават българските отличия.

Първите отличия са създадени от княз Александър I. Както ни го представя Симеон Радев: „Князът прелъсти всички. Със своята тържествуваща младост, с малко женствената си красота, с наивните си любопитни очи, с добрата си усмивка той олицетворяваше истински зората на България. Всичко се видя царствено у него: осанката, погледът, движенията. „Младичък“, казваше тълпата, с един оттенък на нежно покровителство; и наистина, безбрад, с едва поникнали мустаци, тънък, стеснен малко, той правеше впечатление на юноша. Но младостта на владетелите е един недостатък, мил за масата“.² Младият княз се отличава със семпъл, почти аскетичен начин на живот. Отдаден на бъл-

² Радев, С. Строителите на съвременна България. Т. 1. София, 1911.

гарските идеали, той се чувства по-уютно на седлото и сред офицерите, отколкото в Парламента или сред министрите. Тази неговата същност намира израз в семплите, изчистени и изпълнени с доблест и чест първи български отличия.

Началото е поставено със създаването на Военния орден „За храброст“, ордена „Св. Александър“, ордена „За заслуга“ и асоциирания към него медал „За заслуга“ и първите възпоменателни медали, например „За раздаване знамената на българската войска“, с които ще имаме възможност да се запознаем в детайли по-нататък в изложението.

Княз Александър I, носещ знаците на първите степени на ордени „За храброст“ и „Св. Александър“

Разискванията относно съществуването на награди в Княжеството обаче предхождат идването на княза в България. По време на дебатите по проекта на Търновската конституция в Учредителното събрание се дискутира и въпросът за титлите на благородство, ордените и другите отличия. Като се има предвид свободолюбивият български дух и фактът, че едно съсловно разделение и създаване на аристокрация не би имало историческа и традиционна почва в общество, загубило своите благородници преди стотици години и привикнало да живее в естествено равенство, се взема решение да се въведе един член, който гласи: „Титли за благородство и други отличия, също и ордени, не може да съществуват в Българското княжество“. Възрожденският геец и депутат в Учредителното събрание Марко Балабанов все пак предлага да се създаде един награден знак, за да се почете саможертвата на онези, които ще проливат кръвта си за народа. Едно таква отличие би насърчило воинствения дух на младата държава. То обаче бива запазено само за военнослужещите и само за военно време.³ Така новият чл. 59 гласи: „На Княза се предоставя да определи един знак за действително отличие във време на война и само за военни лица“. Това е началото на първия български орден – Военния орден „За храброст“, носещ българския лъв и вензела на първия български владетел след Освобождението.

Князът обаче има и други планове. По време на краткия си престой във Виена през 1879 г. той поръчва на известния фалерист и хералдик Фридрих фон Розенфелд, по произход негов съгражданин от Хесен-Дармщат, разработването на конкретни проекти. Тези проекти на първите български ордени „За храброст“ и „Св. Александър“ са запазени във фондовете на Регионалния исторически музей в гр. Смолян.

Княз Александър I учредява и няколко медала – типичен пример за отбелязване на знаменателни събития в историята на страната, а именно „На опълченците за Освобождението“ (19 юли 1881 г.) и „За раздаване

знамената на българската войска“ (30 август 1881 г.). Следващи по хронология са орденът „За заслуга“ и медалът „За наука и изкуство“, учредени през март 1883 г. Последното отличие, създадено от княз Александър I, е възпоменателният медал „За в памет на Сръбско-българската война в 1885 г.“.

След възкачването на престола на княз Фердинанд I наградната система на България е развита и обогатена изключително от познанията и естетския вкус на новия княз, който я извежда до положението на една от най-богатите в Европа.

През 1887 г. княз Фердинанд I създава възпоменателен кръст за своето възшествие, каквато е европейската практика. Този кръст носи символите на династията, от която князът произхожда, като цветове, герб и корона. През август 1891 г. той основава ордена „За гражданска заслуга“, изработен също по проект на Фридрих фон Розенфелд. Орденът носи короната и вензела на новия владетел, който го е учредил.

Цар Фердинанд I в маршалска униформа, носещ знаците на I степен на ордена „За храброст“ с черепи и кости и звезда на ордена „Св. св. равноапостоли Кирил и Методий“

³ Народно събрание. Дневници на Учредителното събрание. Фототипно издание. София, 2009.

Четвъртото велико народно събрание извършва голяма промяна в съществуващата дотогава система, като през 1893 г. изменя членовете на Конституцията, отнасящи се до ордените, и по този начин узаконява съществуващите вече отличия и разрешава на българския княз да раздава ордени, а учредяването им става със закон. Промените са внесени от тогавашния министър-председател Стефан Стамболов. Кабинетът е наясно с желанията на обществото да съществуват и граждански, а не само военни отличия. Освен това такава е практиката във всички европейски държави, включително и в съседните на България. Преследва се и друга цел – да се ограничи възможността монархът да създава сам отличия в нарушение на Конституцията и да се постави процесът под контрола на Парламента и кабинета. Предложените промени на двата члена на Търновската конституция, отнасящи се до отличията, са приети с пълно единодушие. Забраната за носене на благороднически титли остава в сила, но ограничението за ордените отпада.

В периода след промяната на Конституцията князът учредява и почетния военен знак „За X години отлична служба“, както и ордена „За военна заслуга“. Следва създаването на възпоменателния медал „25 години Априлско въстание“, с който са наградени оцелели опълченци и участници във въстанието, и на медалите „За спасяване на погубящи“ и „За човеколюбие“. По повод обявяването на Независимостта е създадена нова, най-висока степен на ордена „Св. Александър“ – Велик кръст, за да се демонстрира самостоятелността на Царството. Създаден е и възпоменателен кръст „За Независимостта на България 1908 г.“. Вследствие на Независимостта се появява и най-високото българско отличие – орденът „Св. св. равноапостоли Кирил и Методий“. Според личния секретар на монарха – граф Робер дьо Бурбулон, цар Фердинанд I е замислял създаването на този най-висок орден още година след възкачването си на престола – през 1888 г., и е „държал в чекмеджето си“⁴ подготвения

⁴ Дьо Бурбулон, Р. Български дневници. София, 2019.

проект и макет за подходящия момент. По време на Първата световна война цар Фердинанд I учредява още и почетния знак „За насърчение към човеколюбие“. Той възприема домашните ордени на княз Александър I „Св. Александър“ и „За заслуга“, както и медала „За заслуга“ като свои и продължава съществуването им, но заменя хесенската корона и лика на предшественика със собствените си, което е напълно в съответствие с обичаите. Така започва добрата практика на приемствеността на българските владетели по отношение на отличията като елемент от суверенитетата и престижа на страната.

Благодарение на първите двама български владетели след Освобождението, по общото и категорично мнение на познавачите фалеристи, наградната система на Царство България разполага с едни от най-красивите, естетически издържани, символно богати и изпълнени със смисъл отличия в Европа.

Приемникът на цар Фердинанд I – цар Борис III, доизгражда и усъвършенства наградната система. Той учредява възпоменателните медали за участие във войните за национално освобождение и обединение (1912 – 1913 и 1915 – 1918), както и подофицерския почетен знак „За XX години отлична служба“.

Цар Борис III предвижда и създаването на някои нови отличия, до чието реализиране, за съжаление, не се достига поради хода на събитията и ненавременната кончина на владетеля.

Изградената вече наградна система на Царство България е окончателно регламентирана през 1924 г. чрез „Извлечение от Статутите на царските български ордени и Правилник за награждаване с тях“⁵. Правилникът се състои от две части. В първата, посветена на царските български ордени, са представени най-съществените елементи от статутите им. Втората част съставлява същинският правилник, базиран на предходния опит на Канцлерството на българските ордени и закрепващ в 32 члена всички въпроси, свързани с награждаванията. От него научаваме, че ордените в Царството се

⁵ Правилникът може да се види в Приложение 1 на стр. 190.

учредяват със закон и „се даряват само от Негово Величество Царя лично или по доклад на респективните министри“. Според чл. 5: „Всеки български гражданин – чиновник, офицер, войник, духовник или частно лице, както и всеки общественик – може да бъде награден с български орден за заслугите си към Короната и Отечеството, според длъжността, чина и положението си“. Правилникът остава в сила и се използва до преврата на 9 септември 1944 г.

Цар Борис III, носещ знаците на Великия кръст на ордена „Св. св. равноапостоли Кирил и Методий“ и III степен I, II клас и IV степен на ордена „За храброст“

Отличията на Царство България се погребват по старшинство в следния ред:

1. Орден „Св. св. равноапостоли Кирил и Методий“
2. Орден „За храброст“
3. Орден „Св. Александър“
4. Орден „За гражданска заслуга“
5. Орден „За военна заслуга“

6. Медал „За наука и изкуство“
7. Орден „За заслуга“
8. Знак „За XX години отлична служба“
9. Почетен знак „За насърчение към челолюбие“
10. Медали „За заслуга“, „За челолюбие“, „За спасяване на погиваещи“
11. Възпоменателни медали:
  - „За Освобождението 1877 – 1878 г.“
  - „За участие в Сръбско-българската война 1885 г.“
  - „За Независимостта на България 1908 г.“
  - „За участие в Балканските войни 1912 – 1913 г.“
  - „За участие в Световната война 1915 – 1918 г.“ и т.н.

Общо в Царство България са създадени 6 ордена и 17 медала, с които са наградени десетки хиляди български и чуждестранни владетели и граждани.

След кончината на цар Борис III, в разгара на Втората световна война, действащото Регентство на Царство България продължава да награждава с вече съществуващите отличия, раздавани от името на малолетния тогава цар Симеон II. Дори при овладяването на състава на Регентството от представители на Отечествения фронт вследствие на преврата от 9 септември 1944 г. българските отличия остават непроменени и продължават да се раздават в същия вид. Въпреки това още в края на 1944 г. командващият Първа българска армия – генерал-лейтенант Владимир Стойчев, забранява носенето на царските вензели върху елементите на военната униформа като копчета и пагони, макар страната все още да е монархия. Той предлага всеки военнослужещ да засвидетелства лоялност към правителството на Отечествения фронт, като облече в червен плат копчето на левия горен джоб на мундира си. През пролетта на 1945 г. промените, разтърсващи страната, се отразяват и на българските отличия. Новият състав на Регентството взема решение за премахване на владетелския вензел от ордените „За военна заслуга“ и „За гражданска заслуга“. Така в техните регентски емисии

на аверса вместо вензела на учредилия ги монарх се появява българският лъв, а на реверса лъвът е заменен от националния трибагренник. Желанието на новия режим да подчертае отдалечаването от монархията, се проявява и в промяната на лентата на ордена „За военна заслуга“. От жълта лента с черен кант – династичните цветове на Кобург-готската династия, тя също бива заменена с националните цветове. Голяма част от тази т.нар. „регентска“ емисия на отличията е произведена и/или преработена от съществуващи и неизползвани екземпляри от бижутерските ателиета на майсторите гравьори Оник Симонян, Оник Чакъров, Оник Одабашян и Страхил Милошев в София. След като страната е прогласена за народна република на 15 септември 1946 г., се стига до тотално премахване на монархическите елементи на отличията. Короните, които свързват кръстовете с лентите, биват заменени с венци, а тези, увенчаващи главите на българските лъвчета, са премахнати изцяло. Това не пречи на съветския маршал Толбухин да носи първата степен на ордена „За храброст“, с която е награден, с корона, както я е получил. Във връзка с това единственият „пожален“ от новата власт е орденът „За храброст“, който на първо време претърпява най-малко стилистични промени. Той остава непроменен с изключение на венца, който заменя короната.

През пролетта на 1947 г. Министерският съвет назначава комисия, която да се занимае с въпросите за преобразуване на бъл-

гарските отличия. В нейния състав личат имената на Димо Казасов и Димитър Димов. Комисията предлага да се запазят някои от ордениите – „За храброст“, „Св. Александър“ (но преименуван на „Александър Невски“) и „Св. св. равноапостоли Кирил и Методий“. Останалите ордени са премахнати. Запазените отличия са променени до неузнаваемост. Така във времето на Народна република България отличията на Царство България в огромната си част са отменени, а малкото запазени биват напълно лишени от историческия и обществения си смисъл и естетика. Въведени са и нови награди, най-известната от които е съществуващият и днес орден „Стара планина“.

По време на целия период на комунистическата власт в страната съществува любопитен дуализъм в наградните практики. В новата социалистическа република се раздават нови държавни награди. В същото време цар Симеон II, който никога не е абдикирал и продължава легитимно да носи титлата „Цар на българите“, но е в изгнание, награждава с домашните и династичните отличия на българските владетели – ордениите „Св. Александър“ и „За заслуга“ и медала „За заслуга“, а вероятно и с ордена „Св. св. равноапостоли Кирил и Методий“. Разликата между цар и Отечество води до тези характерни паралелни наградни практики, които продължават и до днес, когато царят и президентът на Републиката, всеки легитимно и в сферата на своите правомощия и права, награждават с български отличия.